Il-Qrendi fl-Istorja

Riċerka u kitba ta' Martin Formosa

Il-Maltin li għexu qabilna fis-sekli l-imgħoddija minn dejjem kienu jaħsbu fil-futur u minn dak li għad irid jiġri wara li jispiċċaw huma u jilħqu uliedhom u ulied uliedhom. Din il-kurżità dwar il-futur teżisti anke llum u tibqa' sakemm jibqa' l-bniedem f'wiċċ din l-art. Jekk wieħed iqalleb fil-kotba ta' l-istorja li ħallewlna ta' qabilna, jsib li għalkemm kienu jinteressaw ruħhom fil-passat kienu jippruvaw anke jbassru l-futur permezz ta' l-interpretazzjoni ta' kull ma kien iseħħ madwarhom. Hekk insibu li ċertu eremit Svizzeru[1] kien jgħid li fl-1890 bosta bliet se jintradmu bit-terremoti, fl-1897 diżgrazzji kbar kellhom jiġru madwar id-dinja kollha, fl-1955 tempesti u urugani kellhom jheżżu lid-dinja, fl-1960 Sqallija kellha tinżel taħt wiċċ il-baħar u fl-1999 kellu jkun l-aħħar tad-dinja. Żewġ sekli ilu kienu jemmnu li d-dinja se tispiċċa fis-sena 2000 iżda llum dawn il-profeziji waqgħu u ż-żmien baqa' għaddej. Din il-kurżità li kellhom l-antenati tagħna dwar il-futur se ndawruha lejn żminijiethom u se nagħtu ħarsa lejn raħalna, f'kif żviluppa sa issa mal-medda tas-snin u nħallu l-futur f'idejn il-pinna taż-żmien.

Fl-inħawi tal-Qrendi, sa minn żmien il-Feniċi jissemmew żewġ tempji mibnija lill-idoli. L-ewwel wieħed dak ta' Ġebel Kim jingħad li kien dedikat lis-Seba' t'Aħwa Kabiri ulied Agruerus - Allat Gwardjani ta' l-Eġittu[2] marbutin mad-dulluvju. It-tieni wieħed, dak dedikat lil Eshmun (Esculapio) - Alla tal-Mediċina li kien meqjum mill-Eġizzjani, mill-Feniċi, mill-Griegi u anke mir-Rumani. Eshmun flimkien ma' Astarte u ma' Melqart kienu meqjuma f'kull pajjiż fejn kienu jaslu l-Feniċi u tempji għalihom jeżistu f'Ċipru, f'Kartaġni, fi Sqallija, f'Sardinja u fi Spanja. Fil-fatt f'Għawdex kien hemm tempju għal Astarte u għal Melqart kien hemm tempju f'Marsaxlokk u ieħor fuq Birżebbuġa. Għalkemm dan hu dokumentat f'ħafna kotba, huwa fatt li dawn l-allat kienu meqjuma fi Żmien il-Ħadid meta fil-fatt Ħaġar Qim u l-Imnajdra huma ta' Żmien il-Ħaġar li jiġi ferm qabel. Illum il-ġurnata fil-Qrendi tinsab triq imsemmija għal Kabiri u li forsi ftit huma dawk li jafu xi tfisser.

Jekk nersqu lejna b'qabża ta' eluf ta' snin wieħed jibda jiskopri ċerti ismijiet b'rabta ma' l-inħawi ta' madwar raħal twelidna. Hekk li mal-kosta li tibda sa minn fejn hemm Għar Lapsi nsibu Ras Ħamrija, kosta li tagħti fl-aħmar. F'dan il-post jingħad li jibda l-ilma li jiġġerra mal-postijiet ta' dik in-naħa kollha u għalhekk kien jissejjaħ Ras l-Għejjun. Wara kien hemm kalanka żgħira magħrufa bħala But Scifa. Aktar lejn Wied iż-Żurrieq tinstab Ras il-Bajjada, art bajdanija kollha rdumijiet. Kien hemm ukoll Għar il-Mitqub fejn kien jinstab ħafna tamar il-baħar u wara hemm Wied iż-Żurrieq u li nsibu li kien ġie rranġat fis-seklu 19 u kien sar skoll għad-dgħajjes bi spiża ta' £480. Kurjuża ħafna hija r-rabta li hemm bejn l-isem ta' dan il-post u l-kulur iżraq tal-baħar għalkemm xi wħud jassoċjaw dan l-isem mal-kulur iżraq ta' l-għajnejn ta' ħafna min-nies li joqogħdu f'din il-parti tal-gżejjer Maltin.

Fejn illum jinstab ir-raħal tal-Qrendi fl-antik kienu jeżistu bosta rħula żgħar u li fosthom konna nsibu Ħal Kbir bejn il-Qrendi u s-Siġġiewi, Ħal Tabuni bejn il-Qrendi u l-Girgenti[3], Ħal Lew u Ħal Manin bejn iż-Żurrieq u l-Qrendi. Minn fost it-tmien irħula prinċipali li kienu jeżistu fis-seklu 17, jiġifieri n-Naxxar, Birkirkara, Gudja, Żejtun, Qormi, Siġġiewi, Ħaż-Żebbuġ u ż-Żurrieq, il-Qrendi ħareġ minn ta' l-aħħar fl-1618 b'elf ruħ f'190 dar. Fost dawn id-djar ta' min jgħid li huwa dokumentat li fil-Qrendi kien hemm żewġ imtieħen tar-riħ. L-isem tal-Qrendi jista' jkun li ġej mill-kelma taljana Grandi, isem li seta' ġie mogħti minn xi familji għonja li kienu jabitaw f'dawn l-inħawi fejn kellhom il-feudo grande u li kienu bnew xi torrijiet biex ikunu difiżi mill-attakki tat-Torok.

Jekk wieħed ifittex fl-istorja ta' Malta, l-inħawi tal-Qrendi jissemmew fid-dettall b'rabta ma' tempesta qalila li seħħet fl-24 ta' Novembru 1343. F'din it-tempesta nsibu li nqerdu ħafna nies f'Malta u anke f'bosta pajjiżi oħra. F'din it-tempesta kienet għerqet il-flotta Torka kollha li kienet ankrata f'Marsaxlokk[4]. Fl-istess jum kienu seħħew terremoti li hezzew l-art u kienet niżlet l-art illum imsejħa Tal-Maqluba. Jingħad illi hawn antikament kien jeżisti villaġġ ta' ftit djar u li l-abitanti ta' dawn id-djar kienu aktarx ixxellerati. F'din id-diżgrazzja jingħad li l-art niżlet u salvat biss waħda mara devota li kienet fil-Knisja ta' San Mattew tagħmel l-orazzjoni. Hawn min jgħid illi wara din il-ġrajja inbeda l-isem ta' Inqered, Qered u mbagħad issawwar fi Qrendi. Hawn min isostni li l-purċissjoni ta' San Girgor taf il-bidu tagħha wara din it-tempesta. Hemm oħrajn li jgħidu li din bdiet issir b'wegħda mill-antenati tagħna minħabba l-pesta jew minħabba l-ħbit mit-Torok. Iżda l-awtur Stefano Zerafa jsostni u jipprova permezz ta' dokument intitolat *"It-Tempesta tas-sena MCCCXLIII"* illi din il-proċessjoni bdiet issir b'wegħda tat-tempesta ta' l-1343. Illum il-ġurnata din id-data hija mfakkra bl-isem tat-triq wiesgħa u twila li tgħaddi mill-Imqabba sal-Pjazza tal-Maqluba.

Fil-bidu ta' l-eżistenza tar-raħal tal-Qrendi, jiġifieri fi żmien il-Gran Mastru Fra Raimondo Perellos li kien isaltan bejn l-1697u l-1720, kien jeżisti speċi ta'

Parlament li kien imsejjaħ "Kunsill Popolari" u li laħaq kien iffurmat minn aktar minn 100 ruħ[5]. Kien maqsum fi tnejn, mad-Dritta u mas-Sinistra. Il-Qrendi kellu żewġ rappreżentanti f'dan il-Kunsill u kienu jpoġġu n-naħa tad-Dritta. L-arma tal-Qrendi kif kienet stabbilita mill-antik tikkonsisti fi "Stilla fidda fi kwadru ikħal fuq kamp nofsu abjad u nofsu aħmar". L-iskrizzjoni tar-raħal tal-Qrendi hija ***Tyrium dirutas servo moles - Għal ġebel qim imsemmija.***

L-iżvilupp tad-djar ta' l-abitazzjoni fil-Qrendi kien wieħed konsiderevoli meta wieħed jikkunsidra li fl-1530 il-Qrendi u ż-Żurrieq flimkien kienu jgħoddu 400 dar, iżda wara li nfired minn maż-Żurrieq, fil-Qrendi waħdu sa l-1667 in-numru ta' djar tela' għal 215 u sa l-1830 dan naqas għal 201.

F'ċensiment li kien sar fis-sena 1890 in-numru ta' djar kien tela' għal 360. In-numru ta' nies li kienu joqogħdu fl-inħawi taż-Żurrieq u l-Qrendi fl-1530 kien jammonta għal 2000 u mbagħad fl-1667 fil-Qrendi waħdu nsibu li kienu jgħixu 1090. F'ċensiment li kien sar fl-1760 fil-Qrendi kienu jgħixu 682 u fosthom kien hemm 13-il kjeriku u tlieta oħra miżżewġin. Ir-residenti reġgħu żdiedu għal 1077 fl-1830. Fl-1888 il-popolazzjoni kienet 1240. F'ċensiment li sar fl-1890 il-popolazzjoni tar-raħal baqgħet tlaħħaq 1240.

Jekk nitfgħu ħarsitna fiż-żmien aħħari tal-kavallieri f'Malta meta kien jaħkem Fra Emanuel De Rohan insibu li fil-Qrendi kien hawn persuna li spikkat fil-kuraġġ u fl-għerf u dan għaliex minn fost il-faqar li kien jeżisti dan irnexxielu jilħaq tabib. Dan ma kien ħadd ħlief Gregorio Mifsud. Wara li kien studja f'Napli u f'Malta, il-Gran Mastru De Rohan kien taħ il-*warrant* ta' tabib u fil-fatt kien serva fis-*Sacra Infermeria*[6]. Lil Gregorio Mifsud insibuh fil-lista ta' Deputati[7] li kienu maħturin biex jirrappreżentaw lill-poplu Malti fil-Kungress irriformat mill-Gvernatur Sir Alexander John Ball R.N. hekk kif spiċċat il-ħakma Franċiża u mal-bidu tal-ħakma Ingliża. Fil-fatt dik li sa dak iż-żmien kienet imsejħa l-Assemblea inbidlet f'Kungress b'deputati eletti mill-kapijiet tal-familji ta' l-irħula u l-ibliet. L-ewwel seduta saret fl-14 ta' Frar 1799 fil-Palazz ta' Sant'Anton fejn fil-fatt baqgħu jsiru l-laqgħat ta' dan il-Kungress. Bejn it-18 ta' Frar 1799 u t-18 ta' Awissu 1800, dan il-Kungress iltaqa' ħamsa u tletin darba. Fost id-dmirijiet tad-deputati eletti f'dan il-kungress dawn riedu jaraw li l-pubbliku jkun infurmat sewwa bid-deliberazzjonijiet kollha tal-Kungress u l-avviżi kellhom jitwaħħlu f'post li jarahom kulħadd. Kellhom ukoll l-inkarigu li jaraw li l-ordnijiet ikunu esegwiti u obduti. Dawn riedu jieħdu ħsieb li jsir il-ġbir tat-taxxi u li l-battaljuni jkunu mantenuti bin-neċessitajiet kollha. Dawn kienu wkoll jieħdu ħsieb il-kontroll fuq l-użin u l-bejgħ. Kienu wkoll jiġbru kwalunkwe karti stampati sabiex bihom isiru l-iskrataċ għall-ixkubetti tal-battaljuni ta' l-irħula. Iż-żamma ta' l-ordni kienet ukoll f'idejn dawn ir-rappreżentanti ta' l-irħula u għalhekk kienu nħatru grupp ta' nies onesti msejħa *'Gente d'Armi Volontari'*. Dawn ir-rappreżentanti kienu ngħataw ordni fit-3 ta' Ġunju 1800 sabiex jinżamm reġistru li fuqu jitniżżlu n-nies kollha tar-raħal jew belt bl-indirizz ta' fejn joqogħdu u jkunu mmarkati n-nies li jiġu joqogħdu minn barra r-raħal. Dan għaliex kienu ħafna dawk in-nies li minħabba l-ġuħ kienu jaħarbu 'l bogħod mis-swar u jfittxu kenn fil-kampanja. F'dan iż-żmien kienet faqqgħet epidemija minħabba l-ġuħ u l-għaks li kien hawn u minħabba din ir-raġuni n-numru ta' suldati kien naqas sew. Wara li Alexander Ball kien ġibed l-attenzjoni ta' l-Ammiral Nelson dwar din il-problema, fil-15 ta' April 1799 kienet ingħatat ordni sabiex kull pajjiż kellu jipprovdi għadd ta' suldati sabiex jiġu mgħammrin l-kampijiet. Mir-raħal tal-Qrendi kienu ntagħżlu 52 suldat u dan kien ammont konsiderevoli meta wieħed jikkonsidra li mill-irħula ta' madwarna l-ammont kien ferm inqas. Fil-fatt l-ammont miż-Żurrieq kien 32, minn Ħal Kirkop 18 u minn Ħal Luqa 37 suldat. Jingħad li kien hemm xi diżgwid bejn ir-rappreżentant tal-Qrendi Dr Gregorio Mifsud u l-Kappillan Dun Bert Caraffa li kien rappreżentant ta' l-Imqabba fuq xi eżekuzzjoni ta' xi deċiżjonijiet tal-Kumitat. L-aħħar seduta ta' dan il-Kungress, fuq suġġeriment ta' Alexander Ball saret fit-18 ta' Awissu 1800. F'dan iż-żmien kulħadd kien qed jistenna l-kapitulazzjoni ta' Vaubois għaliex ir-riservi tal-qmugħ wara s-swar kien naqas sew. Fil-fatt fit-2 ta' Settembru l-Franċiżi kienu ċedew u nhar il-Ħadd 15 ta' Settembru 1800 saret Quddiesa solenni u kantata bit-*Te Deum* f'San Ġwann[8]. Dan l-aħħar il-Kunsill Lokali ddeċieda li jsemmi triq għal Dr Gregorio Mifsud u ta' min jgħid li l-familja tiegħu baqgħet magħrufa bħala Tat-Tabibu. Fl-irħula tal-Qrendi u s-Siġġiewi b'mod speċjali għad hawn ħafna familji li huma dixxendenti ta' dan it-tabib kuraġġjuż u kapaċi u li inċidentalment jiġi r-raba' bużnannu tiegħi.

Deputati

Mahturin biex jirrappresentau il poplu malti

Fil Congress irrriformat min Ball.

18 frar 1799

Il Captan Sir Alexander J. Ball R.N. President.

Il General Don. Fran. Sav. Caruana, Rappresentant tal Cleru.

Il General Ajutant Eman. Vitali: ta' l-Imdina, ir-Rabat u Ħad Dingli.

In-Nutar Pietro Buttigieg: ta' Ħaż-Żebbuġ.

Il Cappellan Don Salvatore Corso: tas-Siġġiewi.

Il Cappellan Don Bartolomeo Garaffa: ta' l-Imkabba.

Is-Sinjur Gregorio Mifsud: tal Krendi.

Don Fortunato Dalli: taż-Żurriek.

L'Abbati Giuseppe Abdilla: ta' Ħal Safi.

Is-Sinjur Enrico Xerri: ta Ħal Chircop.

Is-Sinjur Filippo Castagna: tal Gudia.

Don Pietro Mallia: ta Ħal Agħxak.

Il Capu-Mastru Michele Cachia: taż-Żeitun.

Is-Sinjur Agostino Said: ta Ħaż-Żabbar.

Is-Sinjur Giuseppe Montibello: ta Ħal Tarxien.

Is-Sinjur Giuseppe Casha: ta Ħal Luka.

Is-Sinjur Stanislau Gatt: ta Ħal Kormi.
Is-Sinjur Vincenzo Borg: ta Birkirkara.
L'Abbati Giovanni Gafà: ta Ħal Għargħur.
Il Cavalier Paolo Parisio: tan Naxxar.
Il Cappellan Don Felice Calleja: tal Mosta.
Is-Sinjur Salvatore Gafà: ta Ħal Lia.
Is-Sinjur Giuseppe Frendo: ta Ħal Balzan.
In-Nutar Saverio Zarb: ta Ħ'Attard.

DAUNA ELEGEU:-

Imħallef tal Congress: l-Avucat Dr Luigi Agius.
Segretarju: l'Abbati Savoye u Gio. Bat. Agius.
Deputati tas-Sanità: Gius. Gauci u Giov. Azopardi.

Fi żmien il-Gvernatur Maitland u sa 24 sena wara, l-irħula kollha kellhom Kmandant b'salarju mill-Gvernatur bit-titolu ta' *Luogotenente di Governo* u li fil-kampanja kien jissejjaħ *Kutnent*. Fil-lista tar-Rappreżentanti tad-Deputati u tal-Logotenent ta' l-Ibliet u tal-Kampanja fl-1802 nsibu lil Fran. Zammit bħala Kap tal-Qrendi[9]. L-ewwel darba li l-Qrendi kien jifforma parti minn distrett kien fl-1840 fi żmien il-Gvernatur Bouverie. Mal-Qrendi kien hemm iż-Żurrieq, Ħal Safi, l-Imqabba u Ħal Kirkop. Dawn kienu jiffurmaw is-sitt distrett. F'kull distrett kien hemm Sindku u dan kien sar fuq suġġeriment tal-Kummissarju Austin u Lewis. Fid-19 ta' Marzu 1888 kien hemm bidla fid-distretti u fil-fatt insibu l-Qrendi fid-9 distrett maż-Żejtun, Raħal Ġdid, Ħal Tarxien, Ħal Għaxaq, il-Gudja, Ħal Kirkop, iż-Żurrieq u Ħal Safi.

Mill-bosta flaġelli u mard li jissemmew fl-istorja ta' Malta, insibu li l-Qrendi kien ħelisha ħafif flimkien ma' l-Isla, Ħal Għargħur, Ħal Balzan, Ħal Kirkop, Ħal Safi u Ħal Għaxaq fil-pesta ta' l-1813 li fiha kienu mietu 4572 ruħ f'Malta u 96 ruħ f'Għawdex[10]. Hekk insibu li fl-1819 beda x-xogħol biex issir statwa ta' Santu Rokku mill-wisq magħruf Mariano Gerada li kien skultur ta' fama li għex bejn l-1770 u l-1823. Mariano Gerada kien tgħallem f'Valenzja u kien l-iskultur tar-Re ta' Spanja. Din l-istatwa tlestiet fl-1822, jiġifieri sena qabel ma miet Mariano. Hija ħasra li din l-istatwa mhix wisq kultivata għaliex bħalma għidna, din għandha rabta qawwija ma' l-istorja ta' raħalna. Fl-1837 kien hawn il-kolera u din faqqgħet fil-Qrendi fis-16 ta' Lulju. Kien każ iżolat u li kien fatali. Kienu nqerdu 4252 minn 8785 każ li kienu rappurtati madwar Malta kollha.

Il-Knisja Parrokkjali ddedikata lil Santa Marija kienet tlestiet fl-1712 bl-Arkitett tagħha jkun Lorenzo Gafà. Din il-Knisja hija twila 113-il pied mill-fond tal-Kor sal-Bieb il-Maġġur, 76 pied minn faċċata għal oħra tal-Kappelluni u 22 pied minn pilastru għall-ieħor tan-navata Maġġura. Il-Qanpiena l-maġġura tal-Knisja tal-Qrendi sas-seklu 19 kienet meqjusa bħala l-31 waħda fil-kobor minn dawk kollha li nsibu f'Malta[11]. Fil-fatt din il-qanpiena tiżen 18-il qantar u kienet swiet £140 fl-1788 u nhadmet minn Gioac. Trigance (1726-1796). Dan l-artiġġjan ta' fama flimkien ma' missieru (1660-1737) kienu l-fondituri ta' l-Ordni ta' San Ġwann. Fost it-teżori ta' l-arti li nsibu fil-Knisja Parrokkjali ta' Santa Marija, fil-Kappellun tar-Rużarju hemm kwadru tal-Kurċifiss li hu xogħol ta' Suor Maria De Dominicis li kienet Karmelitana u li għexet bejn l-1650 u l-1690. Hija studjat l-iskultura u l-pittura f'Ruma taħt Bernini, Carlo Maratti u l-Kalabriż Mattia Preti. Sintendi ma nistgħux ma nsemmux l-opra ewlenija, l-Istatwa artistika ta' Santa Marija, xogħol ta' Mastr'Antonio Chircop, skultur mill-Isla. Din inħadmet fl-1840. Huwa għex bejn l-1801 u l-1869. Xogħlijiet oħra ta' dan l-iskultur huma l-vara tat-Trinità fl-Isla, il-Madonna tar-Rużarju fil-Gudja u oħra f'Ħaż-Żabbar, diversi puleni u appostli. Carlo Darmanin magħruf bħala Carlozzu mill-Isla ħadem l-istatwa ta' Lourdes u taċ-Ċintura. Il-pittur Giuseppe D'Arena li għex madwar l-1630 u li kien alliev ta' Guercino ħadem il-Patri Etern f'din l-istess Knisja. Il-wisq magħruf Stefano Erardi li kien aktarx Żebbuġi u li studja f'Ruma pitter il-kwadru ta' San Stiefnu. Dan il-pittur kien jgħix madwar l-1630 ukoll. It-Titular l-antik ta' l-Assunta ġie mpitter minn Rokku Buhagiar, pittur Bormliż li għex bejn l-1725 u l-1805. Il-Kor u l-koppla tal-Knisja tal-Qrendi kienu ġew impittra minnGiuseppe Calleja, pittur Belti li twieled fl-1831 u tgħallem taħt G. Hyzler. Dan ix-xogħol illum ġie mibdul meta reġa' ġie ddekorat dan it-tempju fi żmien il-Kappillan Dun Karm Attard. Huwa kien ħadem ukoll il-pittura ta' San Pietru u San Pawl (dawn ġew mgħottija b'pittura ta' Pawlu Camilleri Cauchi), il-Fidi u kwadru tal-Madonna ta' Lourdes.

Għalkemm raħal żgħir fil-periferija, il-Qrendi joffri storja u kultura f'nisġa ma' kampanja mhux mittiefsa, b'karatteristika Maltija fil-milja tagħha. Iċ-ċiviltà li sawret dan il-wirt tant għażiż matul iż-żminijiet għarfet sa mill-bidu s-sbuħija ta' dawn l-inħawi u għażlet din ix-xaqliba għal diversi raġunijiet validi. Fil-fehma tiegħi dan il-wirt kbir qed ipoġġi piż fuq il-kuxjenza tagħna sabiex nieħdu ħsiebu, filwaqt li nkomplu niskopruh, napprezzawh u ngħadduh lil ta' warajna sabiex jibqa' mfakkar u ~~qatt~~ minsi.

Ħajr: Innocent Centorrino

Referenzi:

[1] Lis Storia Ta Malta - P.P. Castagna, I. CAP, P.12
[2] Ibid., VIII. CAP, P.351
[3] Lis Storia Ta Malta - P.P. Castagna, II. CAP, P.199
[4] Ibid., VI. CAP. P.303
[5] Ibid., 3 parti, P.27
[6] Minn kitba ta' Mario Zammit
[7] Lis Storia Ta Malta - P.P. Castagna, 3 parti, P.57
[8] L-Imqabba mal-medda taż-żmien - Editur: Charles Farrugia; 8. Kitba - Joseph Abdilla
[9] Ibid., 3 parti, P.88
[10] Lis Storia Ta Malta - P.P. Castagna, VII. CAP, P.311
[11] Lis Storia Ta Malta - P.P. Castagna, Parti, P.171